

Оригинални научни рад
УДК: 726.27-523.42(497.11)"1918/1941"
DOI: 10.5937/zrffp55-52829

ТРАДИЦИЈА ОСЛОБОДИЛАЧКИХ РАТОВА СРБИЈЕ (1912–1918) У СРПСКОМ ЦРКВЕНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Тадија Б. СТЕФАНОВИЋ¹

Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију
Београд (Србија)

¹ t.stefanovic@yahoo.com

Примљен: 18. 8. 2024.
Прихваћен: 10. 6. 2025.

ТРАДИЦИЈА ОСЛОБОДИЛАЧКИХ РАТОВА СРБИЈЕ (1912–1918) У СРПСКОМ ЦРКВЕНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Кључне речи:
Србија;
Ослободилачки
ратови 1912–1918;
традиција;
Српска
православна црква;
градитељство.

Сажетак. Између 1918. и 1941. године у српском црквеном градитељству испољене су велика инвентивност и разноликост. Томе је највише погодовала атмосфера обнове духовног и националног живота Срба у новим југословенским околностима, које су наступиле 1918. године. Симболична веза ратова за ослобођење и уједињење са средњовековним наслеђем истакла је у први план српске војнике, кнеза-мученика Лазара Хребељановића из 1389. године и престолонаследника Александра I Карађорђевића између 1912. и 1918. године. Како би сећање на српске војнике, хероје и мученике било меморисано у сакралном простору, настале су спомен-цркве. Архитектура ових храмова је следила средњовековне градитељске узоре, док је функције остварила повезивањем богослужбене и фунерарне намене.

Увод

Опредељеност Српске православне цркве за наслеђе немањићког и моравског периода истакла је духовну и националну природу идеја према којима је обликовано српско црквено градитељство између 1918. и 1941. године. На таласу опсежне обнове развијен је нови тип храма – спомен-црква – којом је у сакралне просторе била уведена меморијална идеја. Њена намена је била да формира и одржи сећање на војнике страдале у Ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. године. У широј слици српских националних тежњи евидентна је духовна веза са црквеним неимарством средњовековне Србије. Њено духовно упориште било је на Косову и Метохији. Стога су се након Ослободилачких ратова Срби радо идентификовали са тим простором и његовим богатим црквеним наслеђем, истински га осећајући као своју заветну земљу. Надахнута националним осећањем, кренула је обнова српског духовног бића, коју је усмеравала Српска православна црква. На косовском миту била је формирана снажна основа, у оквиру које је постепено развијена реверзибилна односност. Примарно је била испољена унутар нове форме српске цркве међуратног доба. Тај процес се одвијао на више нивоа који су се пружали између православне духовности, естетике цркава, меморијалности и нације.

У време ослобођења, дубље колективне меморије Срба биле су попуњене косовским митом, који се напајао најбољим примерима црквене уметности и архитектуре средњовековног доба, као и хероизмом и мучеништем Лазаревих косовских јунака. То је активирало процесе масовне црквене изградње, која се одвијала по узору на најзначајније примере средњовековних српских цркава (Жичу, Грачаницу, Дечане, Лазарицу, Манасију, Каленић и др.). У извесној мери интерпретирање националних митова упућује на судбину читавог народа, односно на његову колективну меморију, која је послужила за идентитетску изградњу нације. Српска нација се поистоветила са хероизмом и мучеништем, али без намере да ламентира српску средњовековну историју, нити са циљем да поврати оно што је прекривено велом минулих векова, већ како би меморисањем садржаја из прошлости градила властите вредности.

Оне су формиране око Ослободилачких ратова Србије 1912–1918. и култа српског војника. Концепт је подржан њиховим симболичким везивањем за јунаке из Косовског боја (1389) и континуитет српског војника, националног хероја-мученика. То је утицало на развој концепта спомен-цркве. Она се естетски и духовно надовезала на поменуте средњовековне узоре и тако развијала идеју заветног храма, у који су уведени и меморисани национални хероји, српски војници страдалници из времена Ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године.

Од средњовековне до нововековне српске цркве

У југословенској монархији српска нација се примарно идентификовала са својим православним идентитетом. Залагање за обнову изгубљених веза са немањићком средњовековном државом и њеним црквеним наслеђем било је приоритетна и свеобухватна активност. Испољавала је природу верских функција, које су у пуном обиму показале капацитет свих оних настојања којима је одређиван правац развоја црквеног градитељства између 1918. и 1941. године. У овом процесу нашли су се они елементи српског друштва који су истакли потребу за супституисањем унутрашњих националних циклуса. Штавише, процес верског обликовања нације на српском примеру у југословенским условима одражавао је константно прилагођавање замишљеном друштву.

Југословенска стварност била је збир специфичних околности, у оквиру којих је уочљив историјски диспаратитет. Стога су шири механизми деловања српског народа у међуратној Југославији били примарно усмерени ка успостављању новог континуитета. То је било важно за позиционирање српске нације у југословенском контексту, али не због призивања прошлости већ због форме јединства, која је неопходна нацији у настајању. Овде је више било сложене деобе идеолошких ставова него просте размене или преузимања из прошлости. Није било потребно само пронаћи везу са средњовековним историјским почецима већ и погодне начине за одвајање од новије српске историје. То је било неопходно како би се југословенској државној физиономији српски национални елемент прикључио у одрживом облику. Ипак, то је било могуће само у модификованом и прилагођеном, а не изворном виду. Према томе, у наративу југословенског националног мита српски је био облик модалности који је указивао на аналогije са немањићком Србијом а, по потреби, унутар југословенства аналогije је и самостално креирао.

Идеје југословенског јединства и интегралности залазе дубоко у митско подручје етничности, у којој српска учествује специфично. Обликована према средњовековној митској матрици, током међуратног периода тежила је да се преобрази у јединствену, логично сачињену целину. Међутим, то

се показало неостваривим, јер је интегралност на примеру српског народа, расутог широм Југославије, истовремено снажно делила и поларизовала његов национални капацитет.

Слични процеси дешавали су се у архитектури, која је пре испољила „концепцијски диверзитет, уместо стилистичку кохезију”, па не чуди трајно присуство неуједначених ставова и схватања, али и једна општа тежња ка проналажењу ознака „унификацијске идеологије” (Кадијевић, 2023, стр. 18). Наднационална идеја југословенства постепено је истиснула облике националне индивидуалности, што је највише погодило управо Србе (Димић, 1998, стр. 115). Стога, у темеље југословенства била је уграђена нека општост, од које, иако јој се опирала њена примарно национално нијансирана структура, није одступано током читавог међуратног доба. У тренутку формирања југословенске монархије њено становништво није делило уједначен ниво развоја националне свести. Оно се углавном разликовало по својим традицијама, ступњу културне развијености, просвећености, писму, начину живота и вери. Све то је карактерисало и српски етницитет, који је деценијама био формиран „[...] полицентрично око више својих језгара и културних, економских, духовних и политичких центара” (Димић, 1998, стр. 63). Онај део којим је митски статус српског националног супстрата везан за одлике православља био је посебно окренут косовско-метохијском наслеђу.

На простору Косова и Метохије, које се у састав Србије вратило након ослобођења 1912. године, ослањање на средњовековно црквено наслеђе омогућило је синтетисање нових националних идеја. Дубљи узроци ових процеса налазе се у новој равни значења, која су постепено одвојена од својих непосредних средњовековних узора. Генерисане су идеје према којима је формирано национално сећање везано за Ослободилачке ратове 1912–1918. Међутим, унутар ових појава није дошло до идејне тоталности, већ до преображаја идеја које су, с обзиром на духовну природу коју су имале, црквено наслеђе поставиле у однос који је грађен поврх садржаја. Наиме, тај се садржај, иако је био носилац истог православног духа, јасно разликовао, пре свега по форми и другим нормативним носиоцима. Тако, с једне стране, и даље имамо немањихке и моравске црквене узоре, а с друге, нове, аутентичне храмове који су њима били инспирисани. Оба концепта су аутономно постојала. Средњовековни је откриван и поступно уграђиван у колективну меморију Срба, док је међуратни тежио ка успостављању континуитета и националне препознатљивости.

У томе је своју улогу имала архитектура међуратних српских цркава са простора Косова и Метохије. Била је усмерена ка историчном времену, из кога је црпела значења која су у новој примени постала носиоци сећања на Ослободилачке ратове Србије 1912–1918, који се могу разумети као важан идентитетски норматив и својеврсни симбол идентификације Срба у југословенској држави. Колико год да је присуство историјске универзалности

неодвојиво од поимања нације у XX веку, толико је и њена пројекција у градитељском смислу настојала да постане апсолутна метафора нације. Специфични осећај националне припадности је Србима био залог јединства са властитом историјом. Посматран у простору архитектуре, уочава се дуг период грађења унутар домена средњовековног црквеног наслеђа. Његов вишевековни распон био је довољно садржајан и упечатљив да је развој нових типова српских храмова ту пронашао своје природно упориште.

Под патронатом Српске православне цркве развијено је неколико црквених типова. Они се могу посматрати и тумачити према стилској и функционалној утемељености. Стилски се ослањају на решења рашког, српско-византијског и моравског типа средњовековне српске архитектуре. Развијен је нови тип црквене грађевине, који је остварио своје верске и фунерарне функције у градским и руралним срединама.

Сйомен-цркве у градовима

Карактеристике црквене грађевине тичу се њених стилских, визуелних карактеристика, морфолошких и декоративних особености, урбане позиције и других одлика материјалности и елемената који носе духовне компоненте. На изванредан начин постојала је симбиоза материјално-стилског и духовног слоја црквеног објекта. Штавише, стил је ту неодредиви чинилац којим се примарно уједињују сложене различитости које произилазе из мотива и значења (Blaž, 1984, стр. 178).

У српској црквеној архитектури из периода између 1918. и 1941. године ове идеје су одражавале идеолошке ставове према којима су обављане националне идентификације. То су такође и оне древне немањичке и косовске заветне идеје, које су након 1918, са ослобођењем, постале носиоци националне карактеризације. У оба концепта Српска православна црква је следила своју христолошку мисију, па су стилска упоришта српске средњовековне и међуратне црквене архитектуре била различити одрази истоветне православне духовне суштине. Српска православна црква се истакла као чувар верског и националног идентитета; у народу је уживала највиши ауторитет и била је предводник великог таласа обнове сакралног градитељства, које је било потиснуто након гашења средњовековне српске државности. Из перспективе стила, ова обнова је емитовала специфичну духовну супстанцу, према којој је међуратна српска црква развијена управо на упечатљивим примерима средњовековних храмова.

У црквеном градитељству су били развијени облици националног стила. Они показују доследност и посвећеност српској средњовековној прошлости. Вера са којом нација приступа својој прошлости у свим етапама развоја националног бића склона је томе да поништава недостатке. Она изражава

непоколебљив став, који се методично брани аргументацијом за апсолутну исправност властите прошлости. Тај заштитнички став је неопходан за успостављање континуитета који ће повезати национално време, учврстити га, омогућити му легитимност и усмерење, а црквеној архитектури дати визуелну форму.

У градским срединама та је форма најчешће настала интерпретирањем српско-византијског типа петокуполне црквене грађевине, која је била најпогоднија за реализацију репрезентативних храмова. Монументалне цркве су биле потребне новој држави, која је обновом верског фундамента уједно представљала свој национални и државотворни капацитет. Она је била темељ легитимности, који је омогућио транспоновања националних елемената између прошлости и садашњости, које су по природи различите. Међутим, то не значи да се ове супротности не могу уклапати. То је између два светска рата чак била и пожељна пракса јер је омогућавала да се у светлу потраге за новим сакралним карактером српског храма у градска језгра уграде репрезентативни црквени објекти.

У томе се посебно истакао архитекта Момир Коруновић, који је пројектовао градске спомен-цркве Св. Ђирила и Методија у Прилепу (1927–1935) и Вазнесења Христовог у Крупњу (1928–1932) (Кадијевић, 1996, стр. 59–62; Кадијевић, 2013, стр. 44; Кадијевић, 2023, стр. 75). Оба храма имају сличан просторни програм, настао комбиновањем уписаног крста и триконхоса, збијене рустичне волумене, наглашене средишње куполе и развијено западно pročеље. Прилепски храм је монументалније замишљен од купањског. На западној страни има трем у виду засвођене лође. Купањски је скромније решење, са порталом лучне профилације. У крипти храма у Прилепу похрањено је 6.000 српских војника који су страдали на околним бојиштима у Ослободилачким ратовима 1912–1918. године (Кадијевић, 1996, стр. 60). Војници који су пали на Мачковом камену и околним бојиштима смештени су у крипту спомен-цркве у Крупњу (Кадијевић, 1996, стр. 61).

У изградњи српске црквене архитектуре меморијалног карактера активно су учествовали и руски неимари, емигранти из Русије, који су под прогоном комунистичких совјетских власти нову домовину пронашли у међуратној Југославији. Посебно успео пример у меморијалној храмовној архитектури је спомен-црква Св. Архангела Михаила у Скопљу (Храм Славе), која је саграђена између 1928. и 1934. године. Храм је подигнут према пројекту руског архитекте, емигранта Константина Хоменка (Кадијевић, 2001, стр. 249–250; Обреновић, 2013, стр. 325; Живановић, 2019, стр. 140; Суботић и др., 2006, стр. 222). Освећењу овог репрезентованог храма лично је присуствовао краљ Александар I Карађорђевић (Anonim, 1934, јуниј, стр. 228). Црква је пројектована у српско-византијском маниру, са доминантном средишњом куполом, декоративно решеним фасадама и издвојеном кулом звоника северозападно од храма. У костурници ове спомен-цркве смештене

Традиција Ослободилачких рајова Србије (1912–1918) у српском црквеном традицијелству између два светска раја

Сл. 1. Спомен-црква Св. Ћирила и Методија, Прилеп.

Извор: <https://markukule.mk>

Сл. 2. Спомен-црква Св. Архангела Михаила (Храм Славе), Скопје.

Извор: <https://timelessmoon.getarchive.net/topics/postcards+of+skopje>

су кости око 3.200 српских војника страдалих у току Ослободилачких ратова 1912–1918. године. Меморијални текстови, посвећени српским војницима, „неумрлим борцима палим за славу и величину отаџбине”, исписани су на мермерним плочама у крипти храма. Реализација градње храма у Скопљу била је важна због неговања културе сећања и политичког значаја јужних српских крајева у борбама за национално ослобођење и уједињење.

Ангажовање руских неимара настављено је на пројекту за спомен-цркву Св. Тројице у Ђаковици. Саграђена је према пројекту руског архитекте, емигранта Василија Андросова, између 1936. и 1940. године (Аноним, 1937, стр. 323; Кадијевић, 1999, стр. 180; Кадијевић, 2007, стр. 261).² Црква је имала костурницу у којој су биле смештене кости српских војника погинулих на овим просторима у току Ослободилачких ратова 1912–1918. Овај монументални храм је петокуполни објекат са основом у облику развијеног уписаног крста. Над припратом је постављен високи звоник. Декоративном обрадом фасада истакнута је академска профилација и пластични украс српско-византијског карактера, који је распоређен на порталима, прозорима, розетама, архиволтама и венцима. Масивна и збијена структура храма типична је за Андросовљев манир, који је инсистирао на уношењу формалне чврстине и свечане монументалности, на којој је била заснована физиономија градске цркве међуратног доба (Кадијевић, 2007, стр. 261; Стефановић, 2014, стр. 355–356). Цркву су срушиле комунистичке власти 1949. године, на дан празновања Св. Саве, како би чин затирања српског идентитета на овим просторима имао и симболичну ноту (Аноним, 1987, стр. 803–804). Црква је обновљена према пројекту Љубише и Радомира Фолића, а недуго затим минирале су је и срушиле албанске власти, уз прећутно одобрење међународне заједнице, 24. и 25. јула 1999. године (Виријевић, 2012, стр. 97–109).

Градска црква је одражавала схватања српског историјског наслеђа. Она је рефлектовала модалитете и процесе који су били осетљиви на праксе ширења историјске свести и интерпретирања националног наслеђа. За подизање градске цркве био је важан континуитет сакралне баштине, како би нове средине могле што веродостојније да се угледају на средњовековне храмове. Ови процеси нису толико инсистирали на генезама колико јесу на генеалогима, односно на сигурним упориштима у прошлости. За српско црквено градитељство то је несумњиво био изглед средњовековне српске цркве. Она је располагала елементима на основу којих су распознавани верски, историјски и национални слојеви српског друштва. У градској средини су се одвијали процеси друштвеног сазревања. Стога је између два светска рата она била тачка која је доминирала у социјалном и културном пејзажу српског народа. Имала је велику вредност јер је после векова назадовања

² Архив Југославије, Фонд министарства грађевина 62, Ф 1492; Архив Југославије, Фонд Двор 74, Ф 74, л. 105; Ф 222, л. 318.

Традиција Ослободилачких рајдова Србије (1912–1918) у српском црквеном традицијелстиву између два светска раја

пружила перспективу развоја. Веза са манастирима и црквама, центрима српске духовности, била је само један корак у увођењу цркве, монументалне и репрезентативне, достојне свог историјског тренутка, у градске урбане амбијенте.

Спомен-црква Св. великомученика Димитрија у Лазаревцу и војна меморија

Најзначајнија међуратна спомен-црква саграђена је у Лазаревцу и посвећена је Св. великомученику Димитрију. Градитељске амбиције спроведене су у монументалном облику петокуполног храма са куполом звоника на западном прочељу. У пространој костурници смештене су кости српских и аустроугарских војника страдалих у Колубарској бици. Спомен-црква је саграђена према пројекту руског архитекте, емигранта Ивана Рика, између 1938. и 1941. године (Стефановић, 2009).

Сл. 3. Спомен-црква
Св. великомученика Димитрија, Лазаревац.
Аутор фотографије: Протојереј-ставрофор Марко Митић

Примењен је неовизантијски градитељски концепт, са масивним куполама, неупадљивим фасадама и декоративним програмом, који је распоређен око портала, на розетама, капителима стубова и иконостасу. Заједно са својим неформалним узорима, Црквом Св. Георгија на Опленцу и Храмом Св. Саве на Врачару, лазаревачка спомен-црква симболично је заокружила националну целину нововековног црквеног градитељства из прве половине XX века. Започета је градњом храма Карађорђевића на Опленцу 1912. године (Јовановић, 1990), јединственом династичком грађевином, којом је успостављен континуитет са дугом традицијом немањихких задужбина. Настављена је подизањем највеће спомен-цркве, која је заветну идеју српског војника-мученика из Ослободилачких ратова 1912–1918. година реализовала у Лазаревцу и повезала је са култом Видовдана, Св. великомучеником кнезом Лазаром и Косовским бојем (1389). Лазаревачка спомен-црква била је носилац војне меморије, која је између два светска рата имала водећу улогу у грађењу српског колективног идентитета. Раслојавање српског националног бића и његово утапање у воде југословенског колективизма спречило је присуство косовског мита. У колективној свести Срба он је био присутан у највећем црквеном пројекту, националном Храму Св. Саве на Врачару (Јовановић, 2007), којим је идеја о симбиози православне вере и средњовековне немањихке државе била оличена у личности и делу првог српског архиепископа, Св. Саве. Управо је на томе темељен верски и национални карактер српског народа, а храмови на Опленцу, у Лазаревцу и на Врачару истакли су велику идеју о династичком, војном и националном сећању.

Спомен-цркве у селима

Стилска решења сеоских цркава претежно су настала по моравским узорима. У односу на друге примере из српске средњовековне архитектуре, моравски ток је имао специфичан декоративни кључ, који је био ефикасна замена недостајућој монументалности сеоских цркава. У садржајним словјевима моравског стилског израза форма не представља једнообразну представљачку реалност. Његове историјске нијансе нису реметиле међуратне интерпретације. Управо је декоративност моравске цркве у овом добу била преовлађујући елемент стилског карактера у црквеном градитељству. Она се пројектује сходно циљу, а карактер гради тако да омогућава да неоморавски храм не буде пуки номинализам доминантних градитељских тенденција, већ естетично отелотворење неумитности духа и традиције.

Карактеристични примери споја духа и традиције досегнути су у архитектури спомен-цркава. Међу првим примерима меморијалне црквене архитектуре у руралним срединама била је спомен-црква са костурницом у Ћелијама код Лазаревца. Ова мала, једнобродна црква подигнута је према

пројекту архитекте Петра Поповића 1924. године (Милошевић, 2019, стр. 172–174). Испред западног pročеља цркве налази се костурница у коју су смештене кости војника страдалих на Човки и Врачем брду у току Колубарске битке 1914. године. Њена скромна архитектура рефлектовала је могућности и очекивања већинског сиромашног становништва ових малих села.

Међутим, то није била једина развојна линија. Дихотомије у рецепцији и примени сакралне архитектуре биле су веома изражене. Пример тога је опус архитекте Момира Коруновића, који је, осим у градским, спомен-цркве реализовао у сеоским срединама. У Делиграду је подигнута спомен-црква Св. Архангела Михаила (1930–1933), а у Пецкој спомен-црква Успења Пресвете Богородице (1936–1938) (Кадијевић, 1996, стр. 73, 90–91; Кадијевић, 2013, стр. 44). Оба храма Коруновић је пројектовао у облику сажетог уписаног крста са доминантном средишњом куполом и развијеним западним pročељима. Коруновић је остао познат по томе што је сваком пројекту прилазио са посебним интересовањем, увек успевајући да пронађе неке нове елементе како би сваки храм могао имати свој карактер. Тако је поступио у Пецкој, која на јужној и северној страни има удвојене апсидалне конхе.

У крипти цркве у Делиграду похрањени су земни остаци војника погинулих у овим крајевима између 1912. и 1918. године. У изградњи овог меморијалног храма удео је имала и краљевска породица, преко Друштва књегине Љубице и личних донација краља Александра I Карађорђевића (Кадијевић, 1996, стр. 73). Стога је веза са родоначелником династије, Карађорђем Петровићем, преко избора места за изградњу симболично послужила у сврху повезивања сећања кроз династички континуитет и Ослободилачке ратове 1912–1918. године. Спомен-костурница у Пецкој посвећена је војницима Друге моравске дивизије који су страдали у току Првог светског рата.

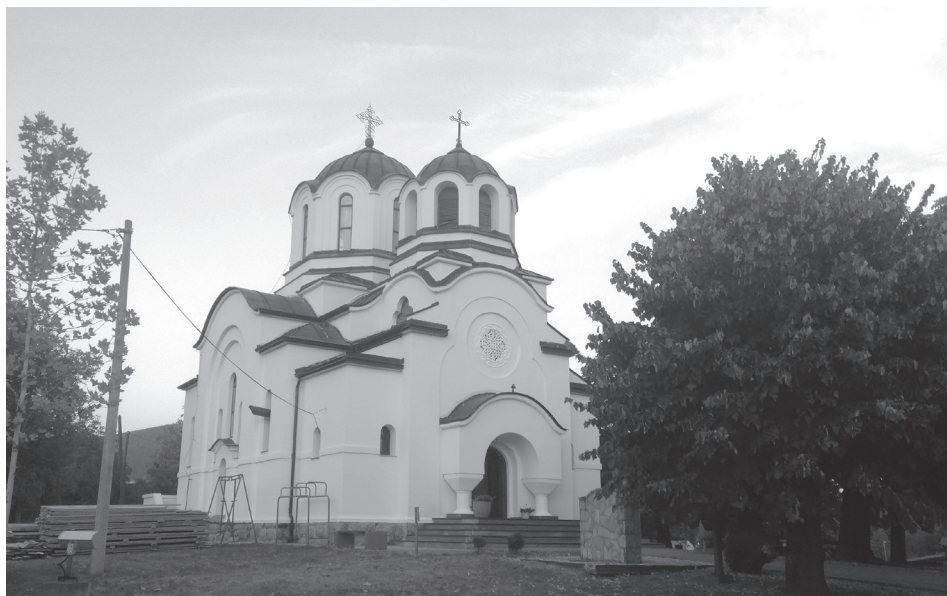
Репрезентативан пример меморијалне црквене архитектуре остварен је у космајском селу Рогачи (1934–1935), где је подигнута спомен-црква Силаска Св. Духа. Пројекат се приписује архитекти Виктору Лукомском, али црква стилским карактеристикама више одговара изразу архитекте Ивана Рика. Сличност са Риковим најзначајнијим делом, спомен-црквом у Лазаревцу, види се у изгледу фасада са дубоким лучним профилацијама и конструкцији средишње куполе и звоника. Храм има основу у облику уписаног крста, па са екстеријером одражава српско-византијски гради-тељски карактер, који није био типичан за сеоске средине. Спомен-црква је посвећена краљу Александру I Карађорђевићу и војницима Прве тимочке дивизије страдалим у Колубарској бици 1914. године³ (Аноним, 1935, 13. октобар, стр. 11; Аноним, 1935, 21. октобар, стр. 8; Лечић, 1971, стр. 92–93; Вујовић, 1973, стр. 297–298; Кадијевић, 2007, стр. 262; Стефановић, 2014, стр. 459–460; Ђокић и Думић, 2014, стр. 37–38; Станојевић, 2020, стр. 51).

³ Архив Југославије, Фонд Двор 74, Ф 404–599, л. 601.

Сл. 4. Спомен-црква Св. Архангела Михаила, Делиград.

Извор: <https://www.spomenicisrbije.rs/objekat/deligrad-sancevi-iz-prvog-srpskog-ustanka/>

Сл. 5. Спомен-црква Силаска Св. Духа, Рогача.

Извор: Колекција Тадије Стефановића

Интерпретација српско-византијског медиевалног наслеђа одвијала се у широком распону. То показује спомен-црква Св. оца Николаја у селу Гложане код Свилајнца (1936–1939), саграђена према пројекту архитекте Владимира Поповића (Думић и Ђокић, 2019, стр. 125–127). Збијена силуета храма са средишњом куполом, забатним завршецима и тремом на западном pročелу је српско-византијског карактера. Концепцијски и стилски је слична Корунџевићевим црквеним пројектима. У костурници храма налазе се кости војника из Ресавског среза који су страдали у борбама 1915. године (Аноним, 1940, 16. јун, стр. 32; Лечић, 1971, стр. 110; Суботић и др., 2005, стр. 413; Стефановић, 2014, стр. 451–452). У порти храма се налази још једна спомен-костурница, док село има и спомен-пирамиду. Тиме је, уз спомен-цркву, била заокружена меморијална целина Гложана и фундирано сећање на Ослободилачке ратове 1912–1918.

Српско-византијској стилској групи храмова припадају спомен-цркве у Вучковици, Сталаћу и Десимировцу. Карактеристични елементи овог стила, просторни програм у облику уписаног крста сажетог типа, истакнута средишња купола и сведене фасаде заступљени су у архитектури сва три храма. Најрепрезентативнија је спомен-црква Покрова Пресвете Богородице у Вучковици, која је саграђена између 1932. и 1933. године (Столић, Хризостом епископ, 2006, стр. 513). За разлику од два поменута примера, западно од цркве се налази звоник који је архитектонски обрађен. Бочне стране цркве су развијене и завршене конхама и забатним завршецима фасада. Храм је посвећен војницима који су страдали у борбама за „Краља и Отаџбину у ратовима од 1912. до 1919. године”.⁴ У селу Десимировца, у околини Крагујевца, подигнута је спомен-црква Св. великомученице Недеље (1934–1937) (Аноним, 1937, 13. септембар, стр. 10; Аноним, 1937, 20. септембар, стр. 6; Лечић, 1971, стр. 102; Јованчевић, 1997, стр. 81–82; Стефановић, 2014, стр. 446–447). Бочне конхе ове спомен-цркве имају триконхалну силуету. У костурници храма се налазе земни остаци војника из Десимировца и околине који су страдали током Ослободилачких ратова 1912–1918. (Стефановић, 2014, стр. 447). Највећи друштвени значај и најскромнију реализацију имала је Црква Св. Тројице у Сталаћу (1938–1940) (Аноним, 1940, 9. август, стр. 11; Лечић, 1971, стр. 116; Стефановић, 2014, стр. 452).⁵ Поређењем са спомен-црквама у Вучковици и Десимировцу види се изостанак бочних конхи, али и необична купола са луковичастом лантерном. У малој костурници овог храма налазе се кости ратника пострадалих у непосредној близини цркве (Стефановић, 2014, стр. 452). Изостанак репрезентативности у архитектури храма надомештен је

⁴ Посвета са спомен-плоче.

⁵ Министарство војске и морнарице са другим државним установама, као и приватним приложницима, у спомен војницима страдалим у Ослободилачким ратовима 1912–1918. године финансирало је изградњу.

иконографским програмом са фрескама вожда Карађорђа, краљева Петра I, Александра I, Петра II и краљице Марије, које показују континуитет владарске династије Карађорђевића.

Ширу примену у црквеној изградњи међуратног доба имао је неоморавски градитељски ток, реализован у више карактеристичних облика. Најскромнији примери су једнобродне цркве са звоником на западном прочељу, неоморавским полихромним фасадама и секундарном каменом пластиком. Облик звоника је рађен по узору на крушевачку Лазарицу. Овом типу припадају спомен-цркве у Црвеној Реци код Беле Паланке и у Малом Орашју код Смедерева, Горњој Трешњевици код Аранђеловца и Алдинцу код Књажевца. Спомен-црква Св. Ћирила и Методија подигнута је у Црвеној Реци између 1934. и 1935. године. Испод олтарског простора смештена је костурница са костима војника који су страдали у борбама са бугарским окупаторима на Шпајском брду октобра 1915. године (Лечић, 1971, стр. 94; Столић, Хризостом епископ, 2006; Стефановић, 2014, стр. 444–445).⁶ У Малом Орашју између 1934. и 1936. подигнута је спомен-црква Св. Вартоломеја (1934–1936). У малој костурници ове спомен-цркве сахрањене су кости војника мештана који су страдали у Првом светском рату (Џуњак, 2014). Неконвенционални примери су остварени у архитектури спомен-цркве Св. Параскеве у Горњој Трешњевици (1935–1939), која је приписана архитекти Рајку Татићу (Михајлов, 2013, стр. 38–39, 221). Вертикално обликовање звоника и изостанак декорације у неоморавском силуетном склопу основна су карактеристика овог храма. У костурници су смештене кости војника из Јасеничког среза који су погинули у Првом светском рату. У Алдинцу је 1938. године подигнута спомен-црква Вазнесења Господњег. Градитељски склоп је истоветан са храмовима у Црвеној Реци и Малом Орашју, али је у обликовању фасадних платана потпуно изостала неоморавска полихромнија. У костурници су смештене кости војника настрадалих у Првом светском рату (Лечић, 1971, стр. 108; Суботић и др., 2005, стр. 194).

Развијенији триконхални тип неоморавске профилације са масивном средишњом куполом остварен је у архитектури спомен-цркава у Врбовцу код Смедерева и Кијеву код Баточине. Сведена фасадна платна ових храмова допуњена су секундарним елементима неоморавског пластичног украса, који је распоређен на кордонским венцима, и полихромном шаховском декорацијом у лунетама портала. Спомен-црква Св. пророка Јеремије у Врбовцу (1935–1939) осим средишње куполе има и звоник над припратом. У костурници храма смештене су кости војника из Шумадијске дивизије који су страдали у Врбовцу, Церјаку, Врановом брду и околним бојиштима током 1915. године (Аноним, 1935, 5. март, стр. 15; Аноним, 1939, 7. мај, стр. 16; Лечић, 1971, стр. 100; Стефановић, 2014, стр. 447). Спомен-црква

⁶ Архив Југославије, Фонд Двор 74, Ф 74, л. 105.

Силаска Св. Духа у Кијеву саграђена је између 1936. и 1939. године. Њену изградњу је помогао хиландарски архимандрит Рафаило. За разлику од храма у Врбовцу, овде је звоник постављен западно од храма и архитектонски обликован. У костурници су смештене кости војника из Кијева и околине који су страдали у Првом светском рату (Божовић, 1937, 9. септембар, стр. 19; Аноним, 1939, 15. јун, стр. 11; Лечић, 1971, стр. 110; Стефановић, 2014, стр. 448–449).

Сазревање неоморавских идеја довело је до њихове целовите примене у архитектури спомен-цркве у Дубљу код Богатица и Лапљем Селу код Грачанице. Оба храма имају триконхални облик основе, наглашену средишњу куполу и развијен звоник у склопу припрате. Полихромне фасаде истичу декоративност и појачавају репрезентативни карактер ових храмова. У костурници Вазнесењске спомен-цркве у Дубљу (1936), делу архитекте Василија Андросова, сахрањени су земни остаци војника страдалих у току Првог светског рата у Мачви (Аноним, 1936, 21. новембар, стр. 10; Аноним, 1936, стр. 121; Кадијевић, 2000, стр. 159; Стефановић, 2014, стр. 358).⁷ Спомен-црква Св. Параскеве у Лапљем Селу (1938–1939) има крипту са костима војника из овог краја који су погинули у Првом светском рату (Аноним, 1938, 24. јун, стр. 11; Аноним, 1939, 7. август, стр. 8; Ивановић, 1987, 533; Кадијевић, 1999, стр. 180, Стефановић, 2014, стр. 450). То је реактуализовало сећање на митолошке косовске јунаке, хероје и мученике који су били део колективног миљеа српске нације колико и страдали војници из Првог светског рата.

Фунерарна и меморијална функција спомен-цркве

У југословенском контексту српска национална компонента била је носилац историјског и верског карактера. Афирмисана је косовским митом и култом косовског јунака, који је у међуратном добу био поистовећен са православним верским идентитетом и повезан са војницима из Ослободилачких ратова 1912–1918. Сазревање српског националног бића превазилазило је формални историјски поредак, па је ова традиција посредством црквеног меморијалног градитељства била трајно уграђена у колективно сећање нације. Ту не мислимо на изузетне случајеве, већ на процес изградње нових друштвених функција, којима је Српска православна црква валидирала своју националну улогу и изградила нови концепт храма. То је меморијална црква, носилац нових функција, међу којима је фунерарност заузимала средишње место. Оденута пијететом, она је означавала хомологију нације

⁷ Архив Југославије, Фонд Двор 74, Ф 74, л. 105. У костурници храма налази се више аустроугарских (чешких) него српских војника. Видети https://mzv.gov.cz/belgrade/sr/informacije/hram_sv_uznesenja_s_konsturnicom_dublje.html

Сл. 6. Спомен-црква Силаска Св. духа, Кијево код Баточине. Извор:
Арсенијевић, С. М. (ур). (2009). *Споменица Епархије шумадијске:
фотономонографија*. (стр. 324). Крагујевац: Каленић – Епархија Шумадијска.

Сл. 7. Спомен-црква Св. Параскеве, Лапље Село код Грачанице.
Извор: <https://www.bl-portal.com>

која је везана за средњовековног и нововековног српског војника, хероја и мученика нације.

Низом активности које су за циљ имале развој српске националне и верске свести Српска православна црква је сачувала место традиционалног чувара духовне културе. Законским регулативама из 1922. године државне власти су Цркви повериле бригу о чувању сећања на Ослободилачке ратове (Аноним, 1920, 3. јануар, стр. 2; Аноним, 1922, 22. април, стр. 5–7; Аноним, 1931, 28. септембар, стр. 225). На некадашњим бојиштима грађени су сакрални објекти са меморијалним, фунерарним и литургијским функцијама. Изградња се одвијала у сарадњи са локалним заједницама, које су је најчешће иницирале уз финансијску подршку државних институција. Ови храмови били су главна новина у српској црквеној архитектури између 1918. и 1941. године. Најбројнију групу чиниле су спомен-цркве посвећене српским војницима који су страдали у Ослободилачким ратовима 1912–1918. године.

Питање спомен-цркава и костурница решено је уредбом из 1919. године којом је предвиђено да се парохијски и консултантни свештеници, у сарадњи са Министарством вера и Министарством грађевина, старају о преносу костију страдалих војника у костурнице са капелом (Аноним, 1920, стр. 2). Решавању овог питања допринели су и каснији закони, нарочито онај из 1939. године, којим је регулисана материјална помоћ Српској православној цркви (Гардашевић, 1971, стр. 63). Његово усвајање уследило је касно, али је ипак помогло изградњи цркава у периоду када је југословенска краљевина пролазила кроз своју највећу економску кризу.

Ови закони стимулативно су утицали на развој црквеног неимарства и сећање нације посредством њених ратних хероја-мученика. Меморијална својства међуратног црквеног градитељства подупиру национално искуство и формализују његов историјски поредак у југословенском времену, које је одисало недостатком властитог смисла. Стога су меморијалне вредности често постајале искривљено питање политичког ауторитета. То је оптеретило и сакрални меморијални простор, јер су цркве свој смисао градиле на православљу, а различите слојеве значења на националној компоненти. Одатле меморијалност сакралних простора није била уређена према поретку политичког ауторитета већ хришћанских вредности, које су моћ у потпуности учиниле неважном.

Полазило се од основне карактеристике сваког православног храма, његове сакралности и богослужбене намене, којој је прикључен фунерарни концепт. Тако успостављен систем меморијалности ослањао се на успостављање хомологије унутар модела националних наратива. Један од карактеристичних била је традиција Ослободилачких ратова Србије 1912–1918. Меморијалне посвете спомен-цркава су у вези са светковинама којима је преношено национално сећање. Почетак изградње или освећење

завршених храмова обележавано је црквеним обредима и пригодним народним свечаностима, на којима је истицан значај Ослободилачких ратова и жртва српског војника.

Митски косовски јунак био је носилац архетипских значења која су своју функцију остварила у простору колективног идентитета. Међу најранијим примерима ових храмова издваја се спомен-црква Св. Архангела Михаила у Штимљу (1922–1923), која је саграђена према пројекту архитекте Јелисавете Начић (Аноним, 1923, 3. јун, стр. 3; Кадијевић, 1999, 166; Женарју Рајовић, 2013, стр. 277–292). Храм је грађен у српско-византијском стилском маниру, са издвојеном средишњом куполом и забатном профилацијом pročеља и бочних страна. Сећање на националну прошлост је у својим почецима примарно било везано за косовски мит, којим се настојао учврстити осећај „[...] историјског континуитета српског присуства [...] и допринесе снажењу националних осећања” (Женарју Рајовић, 2013, стр. 276).

Карактеристичнији пример ових тенденција је средњовековна Црква Св. Јована Претече у Самодрежи, чија је опсежна обнова била спроведена 1932. године (Лечић, 1971, стр. 87). Црква је обновљена према пројекту који су урадили четири године раније архитекте Петар Поповић и Александар Дероко (Аноним, 1928, 19. децембар, стр. 5; Милошевић, 2019, стр. 102, 193). Црква је зидана од камена. Сачињена је од малог једнобродног простора покривеног двосливним кровом, забатног pročеља и источне олтарске стране. Једноставност којом су се пројектанти руководили у складу је са стањем које је архитекта Поповић затекао током истраживања руина овог храма. У оквиру цркве се налази костурница са неидентификованим земним остацима, које су оскрнавили и уништили локални Албанци тако што су их спалили за потребе гашења креча (Јовановић и Јанковић, 2012, стр. 320). Обнови је претходила полемика око аутентичности откривеног храма и локалитета, коју Поповић није доводио у питање (Аноним, 1928, 13. мај, стр. 6). Ова полемика се није шире развила, а аутентичност је оправдана везивањем за видовдански култ. Освећење је обављено на Видовдан, 28. јуна 1932, а свечаност је предводио патријарх Варнава (Аноним, 1932, 6. јун, стр. 5; Аноним, 1932, 29. јун, стр. 3; Аноним, 1932, 26. јун, стр. 4; Милошевић, 2019, стр. 194).⁸

То је надахнуло митологизацију меморијалне димензије овог храма. Веровало се да су у костурницама ове цркве смештене кости косовских јунака. Према томе, може се закључити да су архетипска поистовећивања активно ритуализовала примарне наративе, према којима је нормативизована митолошка атмосфера. С том је сврхом обновљено сећање на косовске јунаке кнеза Лазара, који су према предању у овој цркви примили свето причешће пред Косовски бој 1389. године. Тако је формирано кохерентно културно

⁸ Архив Југославије, Фонд Двор 74, Ф 230, л. 109.

предање, у чијим се митолошким слојевима нашла заветна косовска идеја, али сада у функцији југословенизације српског косовског простора.

Симболична димензија Самодрезе пре свега се огледала у њеној култној димензији, која је, како се сматра, била утемељена на гробовима српских јунака предвођених Милошем Обилићем, који су пренети са Косова поља. Тај мит је посебно сметао османским властима, које су је порушиле не би ли тако прекинуле митологизацију Косовског доја и срастање са колективним бићем српског народа (Јовановић и Јанковић, 2012, стр. 318). Како се то није могло спречити, њено поновно откриће током XX века афирмисало је национална осећања, спајало традиције, тежило ритуалном везивању старих и нових јунака. Ова усмереност на прошлост, на свето дело жртве косовског јунака, инспирисала је југословенске инаугуралне светковине, које су током међуратног доба поистовећивале жртву новог косовског јунака и српског војника који је између 1912. и 1918. године на заветној косовској земљи живот положио за слободу свог народа, попут својих давних предака.

Штавише, током чина освећења цркве у Самодрези, истакнут је значај традиције Ослободилачких ратова 1912–1918. и одата почаст свим војницима који су животе дали за уједињење југословенских народа (Јовановић и Јанковић, 2012, стр. 320). Поистовећивање са прецима употребљено је за формирање историјске творевине која није била дугог века, али је своју политичку формулу ипак успела уградити у колективно сећање народа којем је непосредно била упућена. Садржај ове традиције припада прошлости, древним Лазаревим херојима и Косовском доју, историји немањићког доба и видовданском миту.

Закључак

У формирању и одржавању црквено-меморијалног наслеђа између 1918. и 1941. године учествовала је Српска православна црква. Креиран је нови тип храма, спомен-црква која је објединила богослужбене и фунерарне функције, на основу којих је развијен њихов визуелни и меморијални карактер. Њихови садржаји представљају симбиозу техничких и естетских решења, али и део симболичних увида који су забележени у сећању на страдале војнике из Ослободилачких ратова 1912–1918. Те се меморије могу разумети као аутореклексивни видови идентификовања који су функционисали унутар култа српског ратника. Оне су преносиле идеју о војнику-мученику, националном хероју који је био повезан са косовским заветом и усађен у колективну меморију српске нације.

Концепт српског војника из Ослободилачких ратова 1912–1918. послужио је као чврста основа за изградњу меморијалне свести у српском међуратном друштву. Духовно усмерење и неговање сећања на ове ратове

спровођено је систематском изградњом спомен-црква. Оне су највише биле посвећене војницима погинулим у овим ратовима. Меморијална идеја је до пуног изражаја дошла у националној линији испољавања. Процеси меморисања били су сложени и противуречни феномени, који су верску свест често поистовећивали са националном до мере у којој она заиста постаје религиозна пракса. Спомен-црква је садржала суштину духовних и верских процеса који су омогућили чување сећања на традицију Ослободилачких ратова 1912–1918. године. Традиција је успостављена око српског војника, који је исторификовао друштвене токове у процесу ритуализовања нације. Идеја о војнику као националном хероју и мученику била је неопходна за очување српског историјског и националног удела у формирању југословенске државе. Иако имагинаран, национални наратив је у меморијалном простору показивао потребу за историјском потврдом. Она је нацији омогућавала да се повеже заједничким симболима, да митолошке наносе прочисти историјом и вреднује осетљива национална питања.

Извори

- Архив Југославије (АЈ), Фонд министарства грађевина 62, Ф1492.
Архив Југославије (АЈ), Фонд Двор 74, Ф 74, л. 105.
Архив Југославије (АЈ), Фонд Двор 74, Ф 222, л. 318.
Архив Југославије (АЈ), Фонд Двор 74, Ф 230, л. 109.
Архив Југославије (АЈ), Фонд Двор 74, Ф 404–599, л. 601.

Дневна и њериодична шћамѝа

- Аноним. (1920, 3. јануар). Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни од 12. децембра 1919. *Службене новине Краљевштва Срба, Хрвајѝа и Словенаца*, 3, 2.
- Аноним. (1922, 22. април). Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаѝбини и на страни, као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске сахрањени на нашој државној територији. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвајѝа и Словенаца*, 87, 5–7.
- Аноним. (1923, 3. јун). Освећење цркве у Штимљу. Видовданска свечаност на Косову. *Полиѝиѝа*, 3.
- Аноним. (1928, 13. мај). Где је била Самодрежа црква?. *Време*, 6.
- Аноним. (1928, 19. децембар). Обнављање Самодреже цркве. *Време*, 5.
- Аноним. (1931, 28. септембар). Закон о изменама и допунама Закона о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаѝбини и на страни од 22. априла 1922. године, Закона о народном признању заслужнима за Отаѝбину од 23. августа 1925. године и Закона о изменама и допунама у Закону о народном признању

Традиција Ослободилачких рајтова Србије (1912–1918) у српском црквеном традицијском између два светска раја

- заслужнима за Отаџбину од 31. децембра 1928. године – 20. септембар 1931. *Службене новине Краљевине Југославије*, LXXI, 225.
- Аноним. (1932, 6. јун). На Видовдан, 28. јуна осветиће се обновљена Самодрежа црква. *Време*, 5.
- Аноним. (1932, 26. јун). Пред велике Видовданске свечаности на Косову. *Правда*, 4.
- Аноним. (1932, 29. јун). Свечано освећење цркве Самодреже на Косову. *Правда*, 3.
- Аноним. (1935, 5. март). Нова црква у Врбовцу. *Полијика*, 15.
- Аноним. (1935, 13. октобар). Спомен-црква краља Александра у селу Рогачи, под Космајем. *Полијика*, 11.
- Аноним. (1935, 21. октобар). Освећење нове цркве са костурницом у селу Рогачи. *Полијика*, 8.
- Аноним. (1936). Лицитација за зидање цркве. *Гласник Српске православне њаџријарије*, 5–6, 121.
- Аноним. (1936, 21. новембар). Три прослава за један дан у једном мачванском селу. *Полијика*, 10.
- Аноним. (1937). За цркву у Ђаковици. *Гласник Српске православне њаџријарије*, 9–10, 323.
- Аноним. (1937, 13. септембар). Освећење спомен-цркве у Десимировцу. *Полијика*, 10.
- Аноним. (1937, 20. септембар). На свечан начин у присуству преко 15.000 душа освећена је јуче црква у шумадијском селу Десимировцу. Освећење су извршили митрополит г. Доситеј и епископи г. г. Николај и Симеон. *Полијика*, 6.
- Аноним. (1938, 24. јун). Завршена црква у Лапљем Селу на Косову. *Полијика*, 11.
- Аноним. (1939, 7. мај). Освећење цркве костурнице у Врбовцу код Смедерева. *Полијика*, 16.
- Аноним. (1939, 15. јун). Освећење спомен-цркве у Кијеву. *Полијика*, 11.
- Аноним. (1939, 7. август). Освећење цркве у Лапљем Селу на Косову. *Полијика*, 8.
- Аноним. (1940, 16. јун). Сељаци села Гложана, недалеко од Свилајнца, осветили су своју нову цркву и костурницу, у присуству изасланика Њ. В. Краља, пукownika г. Ђоке Павловића, као и изасланика министра војске и морнарице. *Полијика*, 32.
- Аноним. (1940, 9. август). У Сталаћу је јуче освећена нова црква и костурница палим јунацима од 1912–1918 године. *Полијика*, 11.
- Божовић, Г. (1937, 9. септембар). Велико село без механе!... *Полијика*, 19.
- Аноним. (1934, јуниј). Hram Slave v Skoplju. *Zvonček*, 35 (10), 228.

Лиџераџура

- Аноним. (1987). Писмо Епископа рашко-призренског Г. Владимира Патријарху српском Г. Викентију, „Рушење цркве у Ђаковици” 28. јуна 1951. У: А. Јевтић (ур.), *Задуждине Косова: сјоменици и знамења српској народа* (стр. 803–804). Призрен–Београд: Епархија рашко-призренска – Богословски факултет.
- Виријевић, В. (2012). Храм „Свете Тројице” у Ђаковици – парадигма страдања Српске православне цркве на Косову и Метохији. У: Б. Шијаковић (ур.), *Српска џеолоџија данас* (стр. 97–109). Београд: Институт за теолошка истраживања – Православни богословски факултет.

- Вујовић, Б. (1973). *Црквени споменници на подручју града Београда. Шире подручје града*, књ. II. Београд: Народна библиотека Србије.
- Гардашевић, Б. (1971). Организационо устројство и законодавство православне цркве између два светска рата. У: Митрополит Владислав и Р. Веселиновић (ред.), *Српска православна црква 1920–1970. Споменница о 50-годишњици васкрсења српске патријаршије* (стр. 37–64). Београд: Српска православна црква.
- Димић, Љ. (1998). *Срби и Југославија: историја, друштво и политика (послед краја века)*. Београд: Стубови културе.
- Думић, О. и Ђокић, Н. (2019). Село Гложане и његови црквени храмови. *Етно-културолошки зборник, XXII*, 102–130.
- Ђокић, Н. и Думић, О. (2014). Црква у Рогачи у XVIII и XIX веку. *Каленић, XXXIII* (1), 37–38.
- Женарић Рајовић, И. (2013). Спомен-храм Светог Архангела Михаила у Штимљу. *Лесковачки зборник, 53*, 277–292.
- Живановић, М. В. (2019). *Руски породни комплекси у Србији у 20. веку* (неодјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Ивановић, М. (1987). Црквени споменици XIII–XX века. У: А. Јевтић (ур.), *Задужбине Косова: споменници и знамења српског народа* (стр. 387–547). Призрен–Београд: Епархија рашко-призренска – Богословски факултет.
- Јовановић, З. М. и Јанковић, М. (2012). Сећање на обнову „Цркве Самодрже” и њено свечано освећење 1932. године. У: Б. Јовановић и У. Шуваковић (ур. и прир.), *Косово и Метохија 1912–2012*. (стр. 317–334). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Јовановић, М. (1990). *Ойленац: Храм Светеи Ђорђа и маузолеј Карађорђевића*. Топола: Задужбина краља Петра I.
- Јовановић, М. (2007). *Храм Светеи Саве у Београду*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.
- Јованчевић, Н. (прир.). *Српска православна епархија шумадијска 1947–1997*. Крагујевац: Епархијски управни одбор Српске православне епархије шумадијске.
- Кадијевић, А. (1996). *Момир Корунковић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кадијевић, А. (1999). О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата. *Новопазарски зборник, 23*, 163–186.
- Кадијевић, А. (2000). Градитељи црква на подручју шумадијске епархије у деветнаестом и двадесетом веку (1). У: Н. Јованчевић (ур.), *Српска православна епархија шумадијска 1999: шемаизам* (стр. 156–160). Крагујевац: Епархијски управни одбор Српске православне епархије шумадијске.
- Кадијевић, А. (2001). О раду руских архитеката у јужној Србији у периоду између два светска рата. *Лесковачки зборник, 41*, 245–252.
- Кадијевић, А. (2007). *Један век изражења националног стила у српској архитекттури (средина XIX – средина XX века)*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2013). Архитекта Момир Корунковић и ратна 1912. година. *Архитектура и урбанизам, 37*, 43–49.
- Кадијевић, А. (2023). *Југословенска архитектура између два светска рата (1918–1941): контексти тумачења*. Београд: Филозофски факултет.

- Лечић, М. (1971). Изградња и обнова црква и манастира од 1920. до 1941. године. У: Митрополит Владислав и Р. Веселиновић (ред.), *Српска православна црква 1920–1970. Сјоменица о 50-годишњици васпостављања српске патријаршије* (стр. 65–125). Београд: Српска православна црква.
- Милошевић, Д. М. (2019). *Архијектѹа Пејтар Ј. Појовић (1873–1945)* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Михајлов, С. (2013). *Рајко М. Ташић: 1900–1979*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда – Службени гласник.
- Обреновић, В. (2013). *Српска меморијална архијектѹра 1918–1955* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Станојевић, В. (2020). Рад архитекте Виктора Лукомског у Краљевини СХС/Југославији (1884–1847). *Наслеђе*, XXI, 39–59.
- Стефановић, Т. (2009). *Сјомен-црква Светиої Димитрија са костѹрницом у Лазаревцу*. Лазаревац: Српска православна црквена општина у Лазаревцу.
- Стефановић, Т. (2014). *Токови у српској архијектѹри (1935–1941)* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Столић, Хризостом епископ (ур.). (2006). *Црква – Календар Српске православне патријаршије за ѣросѹ 2006. ѣодину*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Суботић, В., Пановић З. и Ристић, Д. (2005). *Меморијали ослободилачких ратова Србије. Прејлед сјомен-обележја у земљи и иносѹрансѹву*, књ. 2. Београд: Влада Републике Србије – Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.
- Суботић, В., Поповић, М., Драгићевић, Љ. и Пановић, З. (2006). *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, књ. I, том I. Београд: Влада Републике Србије – Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.
- Џуњак, М. (2014). *Мало Орашје, Црква Светиої Варѹоломеја, ѹочетѹак Великої рати и сјоменик ѹалим дорцима 1912–1918*. Смедерево: Newpress – Глас потомака.
- Blaga, L. (1984). Fenomen stila i metodologija. *Delo*, XXX (8–9), 178–188.
- Kadijević, A. (2023). Neraskidive sponе – srpski arhitekti i vojska (XIX–XXI vek). *Zbornik radova Akademije umetnosti*, 11, 62–83. <https://doi.org/10.5937/ZbAkU2311062K>

Tadija B. STEFANOVIĆ

Academy of the Serbian Orthodox Church for Fine Arts and Conservation
Belgrade (Serbia)

The Tradition of Serbia's Liberation Wars (1912–1918) in Serbian Church Architecture Between the Two World Wars

Summary

Between 1918 and 1941, Serbian church architecture reflected an atmosphere of renewal in national terms as much as in the spiritual life. In order to preserve the memory of the Serbian soldier—the national hero and martyr—a concept for a memorial church was

conceived, dedicated to the Liberation Wars of 1912–1918. This allowed the Serbs to discover new dimensions of their national identity, which was deeply rooted in the soldier cult. In the atmosphere of the extensive social renewal and founded on the Orthodox identity, a symbolic bond between the Liberation Wars of 1912–1918 and the Kosovo spiritual heritage was sought. It highlighted the Serbian soldier, from the martyr Prince Lazar Hrebeljanović in 1389 to the soldiers of Crown Prince Alexander I Karađorđević who fell between 1912 and 1918. Thus, their national roles were ritualized in both symbolic and physical terms, bridging the distances they occupied within the coherent system of practical needs. This signified that the soldiers who fell during the Liberation Wars of 1912–1918 were heroes and martyrs with a national mission. During the formation of interwar Yugoslavia, this had a positive impact on the national preservation of the Serbian people, especially under the constant pressure of Yugoslav generalization.

The memory of the Serbian soldier was also used to commemorate the military national tradition in a new type of church—a memorial church, which represented a symbiosis of religious and funerary elements. These churches were built in cities and villages, near former battlefields, and wherever the need was felt. Serbian heroes were symbolically and physically enshrined in the ossuaries of these churches. They were deeply saturated with Orthodox religious identity, medieval heritage, and the sentiment of the recent war history. Thus, a framework of interpretation was constructed, memorializing the heroism and martyrdom of the Serbian soldier from the Liberation Wars of 1912–1918 within the memorial church, which provided the Serbian nation with a range of opportunities for affirmation, identification, and national recognition.

Keywords: Serbia; Liberation Wars 1912–1918; tradition; Serbian Orthodox Church; construction.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторско-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).